

SANAT VE TERAPİ BAĞLAMINDA MÜZELERDE TURİST REHBERLİĞİ İLE İLGİLİ KAVRAMSAL BİR DEĞERLENDİRME

A Conceptual Assessment About Museum Tourist Guidance in Terms of Art and Therapy

Doç. Dr. Eda ÖZ ÇELİKBAŞ

Karabük Üniversitesi, Fethi Toker Güzel Sanatlar Fakültesi

ozedaoz@gmail.com

Orcid ID: 0000-0002-5243-7242

Dr. Öğr. Üyesi Özlem ÖZBEK

Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Gönen Meslek Yüksekokulu

ozlemtekin10@gmail.com

Orcid ID: 0000-0001-6999-9324

Öz

Türkiye’de 2012 yılı itibariyle akademik ve sosyal alanda kendini göstermeye başlayan sanat terapisi ve etkisi; kabul gören müze terapisi, eğitim alanında daha sık yer verilmesi gereken alanlardır. Müzede gerçekleştirilen eğitimlerin verimlilik üzerine etkisi yapılan araştırmalarca kanıtlanmıştır. Tüm bu örneklerden hareketle turların ve tur rehberlerinin de müze ve sanat eğitimlerini ileri ve yeni müfredatla tamamlama ihtiyaçları gerekebilir. Eğitimlerle pekiştirilmiş sanat turları, sanat ve terapi bağlamında iyi oluşa etki eden atölye etkinlikleri, ruhani yolculuğa etki edecek olan inziva programları gerçekleştirilebilir.

Müzeler ve sanat turizmi, terapötik süreç için çok önemlidir. Turizm ile sanat terapisinin bağlantısı turizm psikolojisindeki bireyin kendine özgü ve cesur tavrında yatar. Birey, tatil ihtiyacının dışında turizm alanında mutluluğuna etki edecek, kendini iyi hissettirecek alanlar da arar. Bu sebeple tur ihtiyacı dile gelebilir. Tur programları turizm rehberlik bağlamında da uzun yıllardır klasik bir akış ile hazırlanmaktadır. Bu akış, programda neredeyse tüm operatörlerce aynı şekilde hazırlanır. Turizm ve rehberlik alanında sanat bağlamında spesifik tur sisteminin ve tur rehberlerinin eksikliği alanda mevcuttur. Sanat turizmi olgusu unutulmadan, kültür turlarından ayrılarak, sanat turları da alana kazandırılmalıdır. Sanat turlarına en büyük kolaylığı da müze ve galeriler sağlamaktadır.

Ulusal bağlamda müzelerin sadece eski eserlerin depolandığı ve biriktirildiği mekanlar olmasından çok; öğrenme, deneyimleme, farkındalık yaratma ve ruhsal yolculuğa derin bir mekân imkânı sunabileceği olgusu yadsınmamalıdır. Pek çok sanatsal eğitim aktivitelerinin yanında içinde sanatın olduğu spiritüel eğitimlere de ev sahipliği yapabilecek olan müzeler, eşsiz eğitim mekanlarıdır.

Bu çalışmada, sanat terapisinin önemine, müzelerin sanat mekanlarının en önemli alternatiflerinden birisi olduğuna, sanat turları önerilerine ve bu bağlamda değerlendirilebilecek tur rehberliği bağlamında yeni oluşumlara yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Sanat Terapisi, Müze, Tur Rehberliği, Seyahat Terapisi, Sanat Mekânı

Abstract

Art Therapy and its effects which started to show itself in academic and social field in 2012 in Turkey, are new research areas should be included more frequently in education and museum therapy. The trainings carried out in the museum have been proven by researched that have an impact on productivity. Based on all these examples, tours and tour guides may also need to complete museum and art education with advanced and new circula. Art tours reinforced by trainings, workshop activities affecting well-being in the context of art and therapy, and retrat programs that will affect the spiritual journey can be conducted. Museums and art tourism are very imortant fort he therapeutic process. The link between tourism and art therapy lies in the unique and bold attitude of he individual in tourism psychology. Apart from the need for a holiday, the individual looks for areas that will affect his happiness in the filed of tourism and make him feel good. Fort his reason, tour needs may occur. Tour programs have been prepared in the context of tourism guidance with a classical flow for many years. This flow is prepared in the same way by almost all operators in the program. In the field of tourism and guidance, the lack of a specific tour system and tour guides exists in the context of art. Without forgetting the phenomenon of art tourism, as well as culture tours, art tours should be added to the area. Museums and galleries provide the greatest convenience to art tours.

In the national context, besides museums are places where ancient artifacts are stored; the fact that museums can offer a deep space for learning, experiencing, raising awareness and spiritual journey should be emphasized. In addition to many artistic education activities, museums that can host spiritual education with art are unique educational places.

The importance of art therapy, museums as one of the most important alternatives of art venues, examples of guided art tours, suggestions and new formations in the context of tour guidance have been examined conceptually.

Keywords: Art Therapy, Museum, Tour Guiding, Travel Therapy, Art Space

Giriş

Müze, toplumların kültürel repertuarlarını oluşturan ve yeniden tanımlayarak sunan toplum odaklı kültürel hizmet ağıdır. Eski eserleri toplayan, sergileme amacıyla sunan müzeler, günümüzde psikolojik, pedagojik, sosyolojik açıdan görevler edinmiştir. Üniversitelerde "Müzeoloji" (Museology) adıyla ayrı bir bilim dalı olarak eğitim birimi bulunmaktadır.

Günümüz müzeleri ortak hedeflere sahiptir. Müzelerin kendilerine has uygulama ve sunum şekilleri, kitlesi, katılım odaklı atraksiyonları, her seviyede ve yaşta katılımcısı ile günümüzde müzelerde eğitimler planlamak müzelerin varlığının ve ortak hedeflerinin kanıtıdır.

Geçmişten günümüze incelendiğinde önceleri sadece tarihi yapılarda koleksiyon oluşturmayı kapsayan müzeler günümüzde yeniden yapılanmış ve küratörya ile de desteklenerek dönüşen mekanlar halini almıştır. Bu noktada seçeneklerin oluşturulmasından hareketle Turist Rehberlerinin varlığı; müzecilikte çeşitliliğin ve sürdürülebilirliğin tanıtımının sağlanması açısından oldukça kıymetlidir. Tursitler, içinde buldukları turizm ve turist psikolojisiyle gittikleri destinasyonda doğal, tarihi, kültürel vb. çekicilikleri gezip görmek isterler. Tur programı kapsamında gezebilen turistler Turist Rehberlerinin eşliğinde programa uyarak hareket etmek isterler. Bu bağlamda turistlere ziyaret etmeleri için destinasyonlarda müzelere de yer verilmesi oldukça kıymetlidir. Müzecilik ile sağaltımın varlığından Kanada, Avustralya ve birçok Avrupa ülkesi başta olmak üzere müze seyircisi ve müzede etkinlik katılımcısı olmak bir tedavi biçimi olarak sunulmaktadır. Müzelerin psikoloji ile turistik atraksiyon bakımından da ciddi bağlantıları bulunmaktadır. Birey tatil anlayışında kültürel ve sanatsal bağlamda ilk önce antik kentlere ve ardından müzelere yönelmektedir. Bu da belki müzelerin sınıflandırılmasından önemli etkenlerden birisi olabilmektedir. İnsanlar galeride gezerken genelde çalışmayı anlayamama korkusuna bürünerek çekinir. Bu onların sanat konusunda yeteri kadar cesaretli olmadıklarını gösterir. Oysaki bienal rehberliğindeki gibi eşlikli bir şekilde bireyler galerileri, sergileri gezerken içsel duygularına bakabilseler, sanat eserinin neden orada olduğunu ve ne anlatmak istediğini kendi hislerinde bir yere konumlandırabilirler. Sanatın en temel görevi ve terminolojisindeki açıklaması insanı iyi hissettiren ve insanda hoşça gideni ortaya çıkarmaktır. Bu noktada da rehberlerin, öncelikli olarak sanat terapisi eğitimine tabii tutulması; cesaretsiz ve müze kültürünü anlamlandıramamış turistlere, sanatseverlere bilinçli yol gösterici olması gerekebilir. Rehberler, yol göstericilerdir. Turistlerin zihinlerinde her şeyi çözebilen, her konudan anlayan ve kaybolduklarında onları kurtarabilen kişi olarak var olan turist rehberleri günümüzde çeşitliliğini gittikçe artırmaktadır. En son İstanbul Bienali'nde dahi bienal rehberleri yer almaktadır. Müzelerin ve galerilerin çeşitliliği de akabinde eğitimlerle detaylı bilgi sahibi olmayı gerektirebilir. Dünya'nın çeşitli ülkelerinde müzik müzesi, şiir müzesi, açık hava festivalleri, yaşayan müzeler, uygulamalı müzeler, Unesco Miras listesi soyut ve somut değerler müzeleri olmak üzere değişik içerikte ve sınıfta müzeler bulunmaktadır. Hepsinde de ortak olgu insanların rehber eşliğinde daha bilerek ve hissederek gezebileceği ve kendini daha cesur hissedebileceği yönünde olabilir.

20. yüzyılın başına kadar müzeler, sadece geleneksel anlamda geçmişin aydınlanmasını sağlayan eski eserlerin yer aldığı mekânlar olarak biliniyordu. Fransa'daki "*Salon Sergileri*"nin de bıraktığı izlerle müzeler ve galeriler sadece geçmişe öykünen çalışmalardan ibaretti (Resim 1). Bu çalışmalar belli başlı mitolojik söylenceleri, klasik üslup kusursuzluğunu, dini hikâyeleri ve İncil'den sahneleri içermekteydi. Diğerleri "Refugee" denilen "Reddedilenler Salonunda" yer alabilirdi.

Resim 1: Fransa'daki Ünlü Salon Sergilerinden Bir Kare (19.yy sonları).

Önceden müzeler sadece depolama ve geçmişi yansıtan eserleri sunma, teşhir etmekle görevliydi. Bu sebeple bazı ülkelerde bu durum sistematikleşmişti. Eserler belli bir döngüde teşhire getiriliyor sırasıyla periyodik olarak değiştirilip sergileniyordu. Aslında en önemli amaç en iyi şekilde insanlara geçmişin izlerini sunmaktı. Bunu da yaparken mekân olarak müzeler sınırlarını aşmıyorlardı ya da aşamıyorlardı. Klasik düzende; klasik planlı bir müze, teşhir salonları, teşhir vitrinleri ve ışıklandırmalar. 20. Yüzyılın ortalarından itibaren, dönüşümünü yaşayan sanatta yeni mekân arayışları hakim olmaya başladı. Artık salondan reddedilenlerin bile galerilerinin olduğu, müzelere ek bölümlerin yapıldığı galeriler mevcuttu. Sanatçılar mekân olarak klasik eser teşhirinin sadece müzelerde olmaması gerektiğini, galerilerin de dönüştürülebileceğini savunmaya başladılar. Buldukları, gördükleri ve başkası tarafından endüstriyel üretim olan her şeyi üretmeye başladılar. Marcel Duchamp ile kendini daha da gösteren Avant-Garde sanatlar müzelerin ve galerilerin çehresini de değiştirmeyi başarmıştı. Artık müzeler ve galeriler öğrenme mekânı da olmuştu. Öğrenmenin dışında deneyim kazanma yeri de olmuştu. Duchamp, ready-made (hazır nesne) ile sergi salonlarını doldururken önemli bir adım atmıştı (Resim 2).

Resim 2: Marcel Duchamp, Galerilerin ve Müzelerin Dönüşümü Sırasında Planlama Yaparken

Müzeler, kültür turizminde önemli bir yere sahiptirler. Birçok şehirde var olduğu şehrin markası haline gelen müzeler, ziyaretçilerine sevdikleriyle buluşma, zaman yolculuğuna çıkma, sohbet etme, hediyelerle anı nesnelere sahip olma gibi mekanlara dönüşmektedir. Böylece eserleri bireylerin hayatına taşımaktadır (Altunbaş ve Özdemir, 2012: 10). Duchamp'ın savunduğu da buydu; müzeler yaşayan müzeler olmalıydı. Sadece geçmişi belli kurullarla yansıtmamalıydı. Sanatçı, zanaatkar, izleyici, seyirci, dinleyici, halktan ilgili ilgisiz kimselerce de ziyaret edilen mekânlar olmalıydı. Modern müzelerin farkındalığı atölye çalışmalarıyla da desteklenmiştir. Modern müzecilikte video, dia-film gösterileri, seminerler, atölye eğitim uygulamaları gibi pek çok çeşit atraksiyonun bulunması kaçınılmazdır (Altunbaş ve Özdemir, 2012: 13).

1950'li yıllardan sonra Türkiye'de sanatçı grupların apartmanlarda, yeni galerilerde, eski binaların kullanılmayan katlarında başlayan serüveni yavaş yavaş mekân-yapıt-yorum-dönüşüm kurgusunu oluşturmuştur. Bu Avrupa ve Amerika'da da aynı şekilde ilerleme kaydetmiştir. Fakat Türkiye'de yurtdışına gidip geri dönen sanatçıların bireyselleşip akademiye yönelmesiyle müze ve galeri çalışmaları yavaşlamıştır. Amerika'da Andy Warhol'un Fabrika diye adlandırdığı sanat mekânları mimaride stüdyo evlere ve alternatif sanatlara kapı aralayan yeni mekân alarımını vermiştir (Resim 3).

Resim 3: Andy Warhol 'Fabrika' diye adlandırdığı Sanat Platformu

Amerika'da birçok sanatçıya yeni imkanlar sunan galeriler, günümüzde ulusal müzelerin modernleşmesine de olanak sağlamıştır. Guggenheim Müzesi birçok sanatçıya 1950'li yıllarda kontrat imkânı sunarak çalışmalarını önemli kişilere ve ilgililere aktarmak ve satış yapabilmek için imkân sağlamıştır (Resim 4).

Resim 4: New York Guggenheim Müzesi

Guggenheim Müzesi daimî sergilenen çalışmaların dışında periyodik olarak sergilenen güncel ve geçmiş çalışmalara da yer vermektedir. Çalışmaları müzede daimîsergilenen çok sayıda koleksiyon sanatçıları vardır. Bilinen birçok ünlü ressam ya da sanatçı da Guggenheim için çalışma üreterek dünyaca ünlü birer sanatçı hâline gelmiştir. Guggenheim yaşayan bir müzedir; çünkü o müze olmanın dışında aynı zamanda sanat akademisi gibi sanatsal etkinliklere, eğitimlere, performanslara ve genç nesile açık bir mekandır. Mimarisi, ekolü, küratöryel çalışmaları ile kendine has üslubu ile dikkatleri çekmektedir.

21. yüzyılda müze bilimi iki soruya yanıt aramaktadır: “Müzelerin varoluş sebepleri nelerdir ?” ve “Müze toplumuna nasıl katkı sağlamaktadır ?” (Hollanda Müzeler Birliği, 2011). Müzelerin varlık nedenlerini koleksiyon, eğitim, deneyim ve ekonomik değer üzerinden açıklar. Amerikan Müzeler Birliği (2017), müzeyi toplulukların çapası olarak tanımlayarak, müzenin bulunduğu bölgeyi eğitsel ve ekonomik bağlamda zenginleştirdiğini, toplulukları bir araya getirdiğini ve demokratikleşmeye katkı sağladığını belirtir (Karadeniz ve Okvuran, 2018: 102).

Müzeler, 1800’lü yıllardan itibaren, bilgi biriktirme, araştırma ve eğitim mekânlarına dönüşmüştür. 1900’lü yılların ortasından itibaren de eğitim alanında da önemli gelişmelere tanık olmuştur. Bilimsel kaynak temelli müzelere ağırlık verilmesiyle, Unesco, Icom gibi kuruluşların ortaya çıkması önemli kanıtlardandır. Aynı dönemde müze eğitiminde yaşanan diğer önemli bir gelişme, ayrıca 1950’li yıllara kadar çocuklar için eğitim uygulama merkeziyken, 1950’li yıllar sonrasında yetişkinlerle de eğitim ve uygulama seçenekleri ortaya çıkmıştır (Çıldır, 2018: 180). 1800’lü yıllarda İngiltere başta olmak üzere kraliyet yönetimli pek çok Avrupa ülkesinde müzeler koleksiyon oluşturma amaçlı açılmaya başlanmıştır (Lewis, 2005). Müzeler, Avrupa’da 1900’lü yılların başında ayrıca araştırmaya verdiği destek ile bilgi kaynağı olarak kabul görmüştür.

Ardından, sınıflandırma, örgütlenme bilinciyle ansiklopedi, sözlük, atlas ve bibliyografya gibi çalışmalar ortaya çıkmıştır. Londra, Paris başta olmak üzere önemli kültür ve bilgi merkezleri kurulmuş ve koleksiyonlar oluşturulmaya başlanmıştır (Burke, 2001). 1800’lü yıllarda Louvre Müzesi’nin de açılmasıyla tüm Avrupa’da örnek teşkil etmesiyle halk odaklı müzelere ağırlık verilmiştir. Devlet tarafından aşırı nasyonalist felsefeye kurulmuş bu müzelerde, vatandaşlık bilinci ve değerler eğitimi esas alınmıştır (Hudson, 1977). 1800’lü yıllarda aynı zamanda Avrupa ve Amerika’da eğitim sistemlerinin tekrar gözden geçirilmesi üzerine bilgiye ulaşmada araştırmanın önemine yer verilmiştir (Akmehmet ve Ödekan, 2006:50). Birinci Dünya Savaşı döneminde müzeler; halka eğitimlerin verildiği önemli merkezler haline gelmiştir (Hooper Greenhill, 1999b). 1950’li yıllarda İsveç başta olmak üzere İngiltere, Kanada, ABD ve Hollanda da müze-okul ve araştırma-eğitim iş birliği ile müzede eğitime önem artmıştır. Müze ve okul iş birlikleriyle çalışmalara ağırlık verilmiştir (ICOM ve UNESCO, 1949). II. Dünya Savaşı sonrasında toplumsal değişim yetişkinlere yönelik çalışmalara da ağırlık verilmesini sağlamıştır. Schwartz’a göre (1967) 1950’lerde modern insan daha fazla boş vakit ve paraya sahipti. Daha fazla seyahat etmesi de bireylerin turist psikolojileriyle de müzelere yönelmesine sebep olmuştu (Schwartz, 1967). 1900’lü yıllar itibarıyla pek çok kurumda müze ve eğitim iş birliği yapılmaya başlanmıştır (Riviere, 1962). New York Metropolitan Sanat Müzesi ve Brooklyn Sanat Müzesi aynı dönemlerde eğitim birimlerini müzede açmıştır (Godwin, 1953). Müze-okul ilişkisi de eğitim alanında yaşanan gelişmeler sonrasında eğitim-öğretim programlarının değiştirilmesiyle 1980 sonrasında daha sistemleşmiş ve yaygınlaşmıştır. Öğretim programlarındaki yeniliklerle müzelerin, okulların eğitim çalışmalarını destekleyeceğinin dile getirilmeye başlanması, okulların müzelere daha fazla ilgi göstermesini sağlamıştır. Bu da müzeleri, okul gruplarını müzeye çekmek için

öğretim programlarına uygun sergiler ve eğitim etkinlikleri hazırlama çabalarına itmiştir (Hooper Greenhill, 1994).

1932 yılında açılarak Halkevi olarak kullanılan ve 1980 yılında Ankara'da açılan Devlet Resim Heykel Müzeleri Türkiye'de müzeler açısından önemli bir yere sahiptir. Devlet Resim Heykel müzesinden sonra Vehbi Koç Vakfı tarafından kurulan ilk özel müze de Sadberk Hanım Müzesi olmuştur. Aynı yıl İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Derneği müzede resim ve heykel konulu atölye çalışmaları başlatmıştır (Karadeniz ve Okvuran, 2018: 105).

Kurum olarak müzeler Avrupa'da koleksiyonların sergilendiği mekânlar olarak açılmışlardır. Bireylerin kültürleri anlaması ve varlıklarını sorgulamalarında önemli yeri olan müzeler, bireylerin kendilerini göstererek toplumda yer edinmelerine fayda sağlayan önemli mekânlardandır; önemli öğrenme merkezleridir ve her düzeydeki formal ve informal eğitime kaynak noktasında yer almaktadırlar (Çıldır, 2014: 180).

1980'li yıllarda müzelerin de açılmasıyla çeşitli eğitim etkinliklerinin yapılması için müzeler üzerinde düzenlemeler konuşulsa da o dönemde tam olarak hayata geçirilememiştir (Milli Eğitim Bakanlığı, 1961; Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1983). Ülkemizde 1990 yılından itibaren müze ve müzecilik kavramlarıyla ilgili önemli gelişmeler sağlanmıştır. 1989'da Yıldız Teknik Üniversitesi'nde Müzecilik Ana Bilim Dalı kurumuştur. 1998'de de Ankara Üniversitesi'nde Müze Eğitimi Yüksek Lisans Programı kurulmuştur. Böylece akademik alanda da müze ve müzecilik varlığını devam ettirme yolunda önemli adımlar atmıştır (Akmehmet ve Ödekan, 2006: 55). Genelde özel müzelerin müze merkezli faaliyetler gerçekleştirdiği görülmektedir. Ülkemizde kültür bakanlığı merkezli devlet müzeleri toplama, biriktirme ve koruma amaçlı müzeciliğe devam ederken; özel müzelerde çeşitli eğitim-öğretim ve kurs olanakları devam etmektedir (Akmehmet ve Ödekan, 2006: 55).

Dünyada müzecilikte 18. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar pek çok değişim yaşanmıştır. Kamu müzeleri yerini genelde özel müzelere bırakmıştır. Günümüzde müzeler yeni bir model oluşturma noktasında kendisini göstermektedir (Artun, 2008: 97-103). Günümüzde müzeler modern müzelerin dışında kültürel bellek bilinciyle kurulmaya başlanmıştır. Kültürel Bellek Müzeleri, şehir ile ilgili her alana yer vererek şehri ve kültürünü detaylı tanımayı amaçlamaktadır. Günümüz modern müzeciliğinde çeşitli yaklaşımlar bulunmaktadır. Bunlardan dört kısımda bahsedilebilir: Sanal Müze, Dokunulabilir Müze, Mobil Müze, Vakıf Müzesi (Keleş,2010:6). Modern müzecilikte müzeler fiziki imkanlara da sahiptir. Bunlar, kütüphane, toplantı salonları, laboratuvar ve eğitim birimleri (atölyeler) olarak sıralanabilir. Müzelerin yeniliğe açık olması düşüncesinden hareketle müzede yer alan birimler çeşitlilik gösterebilir.

1940'lı yılların sonrasında Amerika'da ardından İngiltere ve Almanya'da gelişen Müze Eğitimi olgusu günümüzde akademik anlamda da kendini anabilim dalı olarak göstermektedir. Özellikle Almanya'da araştırmacılar, bireyler müzeleri öğrenme, araştırma merkezleri olarak görmektedirler. Avrupa'nın birçok ülkesinde eğitim programlarında müzede eğitim günü, müzede dans, müzede öğrenme ders programlarında yer almaktadır. Müzelerdeki öğrenme pasif öğrenmeden ziyade aktif bir öğrenme şeklindedir (Okan, 2018: 221).

Müze ve galerilerin tüm alanlarda hizmet verdiği, kullanılabilirdiği günümüzde; müzeler eğitim alanında da etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Öğrenmenin uygulama ve görerek-hissederek-hareketle kolay geçeceği düşüncesi çok doğru ve kanıtlanmıştır. Özellikle çocuklarda imgelem geç olduğu için deneyimleyerek öğrenmek çok önemlidir. Ülkemizde devlet müzelerinde ve ayrıca özel müzelerde de eğitim çalışmaları yapılmaktadır. Sabancı müzesi, OMM Eskişehir Modern Müzesi, İstanbul Modern ve İKSV vb. kuruluşlarda çeşitli atölyelerle sanatla eğitimin yanında sanatla terapi uygulamaları da gerçekleştirilmektedir. Birçoğu farkında olmadan bu eğitimlerle ve sanat çalışmalarıyla sanat terapisinin içinde yer alarak iyileşme, arınma ve deneyim kazanma eylemlerini gerçekleştirmektedir. Özellikle yoga, meditasyon ve mindfulness çalışmalarının müze merkezli yapılması yaşayan nesnelere eserlerin ruhlarına bürünmede ve anlamlandırılmada sanat ve terapi yöntemi olarak çok etkili olabilir.

Sanat Terapisi Kavramı

Amerikan Sanat Terapisi Derneği (AAT) Sanat terapisini; her yaştaki bireyin zihinsel, fiziksel ve duygusal yönlerini iyileştirmek ve geliştirmek amacıyla sanatın yaratıcı sürecini kullanan ruh sağlığı mesleği olarak açıklar. Alain de Botton "Terapi Olarak Sanat" adlı kitabında; bireylerin hastane ve rehabilitasyon merkezleri yerine müzelere gitmelerini önermiştir. Bu önerme Kanada sağlık örgütü tarafından da desteklenmiştir. Birçok doktor hastasına müzede sağaltım olması açısından müze gezisi olarak reçete yazmıştır. Müzeler sadece geçmişi retrospektif olarak sunan mekanlar olmamalıdır. Müzelerde kurulan çocuk, anne-çocuk, aile-çocuk, resim, dans, drama, kukla, maket yapımı, ünlü ressamlarla resim vb. atölyeler aslında sanatla terapinin müzelerde uygulanabilir olmasının en önemli göstergesidir. Bu noktada sosyal imkânın yetersiz olmasından çok, yoğun iş temposu ve ailelerin sahip olduğu sınırlı zamanları sanatla kendilerini iyileştirme, iyi hissetme anları olarak da sanat terapisi programları düşünülebilir. Bu programlar da turlar gibi tur operatörlerince hazırlanabilir. Özellikle Amerika'da var olan ve turlar düzenlenen çocuk müzeleri, film platoları ve Disney World gezileri tamamen sanat ve seyahat terapisiyle bağlantılıdır. Bu tarz programların da artırılması gerekmektedir.

Sanat terapisinde, terapötik (tedavi edici) sürecin bireyin kendisi tarafından gerçekleştirilmesi çok önemlidir. Dışavurum aracı olarak sanat, kişinin içsel sürecinde yaşadığı duygu durumlarını somut olarak yansıtarak bireye "katarsis (catharsis)" yaşatma durumudur (Bostancıoğlu ve Kahraman, 2017: 151). Bu noktadan hareketle modern müze anlayışıyla dönüşüm yaşayan ve sayısı artan müze ve galerilerin sanatla terapi atölyelerini bilinçli bir şekilde devam ettiriyor olması önemlidir. Aslında günümüzde Türkiye'de müzelerde gerçekleşen atölye çalışmaları sanat terapisi başlığı altında direk olarak açılmasa da içerik olarak sanatla terapi konularını kapsayan atölyelerle gerçekleşmektedir. 2000'li yıllardan itibaren, gerek bienallerde, bazı sanat yarışmaları kapsamında ve özel gösterim sergilerinde müze rehberliği kapsamında turist rehberleriyle iş birliği yapılmıştır. Son iki yıldır Bienallerde ve müze özel gösterimlerinde alanında uzman Profesörler, doktorlar, sanat rehberleri çeşitli hizmetler vermektedirler. En son gerçekleşen İstanbul Bienalinde ve Mamut Art

Project sergisi kapsamında mekanlar özel rehberler ve alanında uzman hocalar eşliğinde gezilmiştir. Bu hem turizm rehberliği hem de sanat rehberliği açısından önemlidir.

Sanat Terapisinden Seyahat Terapisine Turist Rehberliği Mesleği

Sanatla terapi bağlamında seyahat terapisi de çok önemlidir. Psikolojik olarak kendini gerçekleştirmiş bireyler daha sağlıklı bir bakış açısıyla boş zamanlarını lüks ve hobi içeren tatillerde geçirmeye meyil gösterebilir. Bu noktada şu düşünceler çıkmaktadır:

1. Sağlıklı fakat boş vakitlerini deneyimleyerek ve kendi sağaltımını gerçekleştiren birey
2. Stresli ve yoğun iş yüküne ve istemediği ortamlara maruz kalan birey.

Her iki birey de kendini tedavi etme ihtiyacı hisseder. Burada herhangi bir yaş farkı da yoktur. Çocuklar için oyun ve öğrenme iç içe olmalıdır, yetişkinler için de sağaltımlarını ifade edebilecekleri her imkân sunulmalıdır. Birey her durumda kendini tedavi edemezse, şiddet, hırçnlık, kızgınlık ve sürekli bir stres olma hali ile iç içedir. Seyahat de turizm psikolojisinin verdiği olumlu etkiyle oldukça faydalı bir sağaltım yöntemidir. Burada turizm-turist rehberleri ve sanatla terapiyi seyahat olgusuyla birleştirme fikri de ortaya çıkmaktadır. Ülkemizde çeşitli acentaların sağladığı, müzelerin de gezi programına dahil olduğu (Turistin isteğine bırakılmadığı programın tamamen müze ve sanat gezisi üzerine kurulduğu) çeşitli seyahat programları mevcuttur. Sayısı kısıtlı olmakla birlikte ulusal ve uluslararası destinasyonlu sanat turları düzenlenmektedir.

Seyahat terapisinin önemli bir faktörü olan turist rehberliği mesleğini ve tur yönetimi üzerindeki etkisini açıklamak gerekir. Turist rehberleri, seyahat etmek, yeni yerler görmek, dinlenmek ve eğlenmek amacıyla seyahat eden konuklara bir destinasyondaki tarihi, kültürel, sosyal veya doğal özellikler hakkında bilgi veren turistik görevlilerdir. Tur rehberleri, uygun dil ve ifade kuralları ışığında daha önceden planlanmış bir program çerçevesinde somut veya somut olmayan kültürel miraslar hakkında bilgi veren ve turistlerin, yerel halkın ve turizm işletmelerinin ortak bir noktada buluşmasını sağlayan kişilerdir. Tur sırasında seyahat acentesini temsil etmenin yanı sıra, tur rehberi kültürel varlıkların ve doğal çevrenin korunmasından da sorumludur. Turist rehberi, yolculuk sırasındaki performansı ve turistlere gösterdiği ilgi ile operasyon sürecini gerçekleştirirken, ortaya çıkan sorunlar ile ilgilenerken turist memnuniyetinde önemli bir rol oynamaktadır. Tur rehberleri acentanın ve gidilecek yerin marka değerini de artırmaktadır. Turist rehberleri, ziyaret ettikleri işletmelerde çalışmakta olan personel ve turistleri ile yalnız bırakmak yerine, özellikle tur sırasında farklı turizm işletmelerinde karşılaşacakları olumsuz durumlarda istek ve ihtiyaçları için çözümler sunmalıdır. Turizm, küreselleşmeyle, güvenlik ve rahatlığın ötesinde faydalar sağlayan çeşitli çok yönlü, özgün veya uyarlanmış turistik ürünlerle modern rehberli turların cazip hale geldiği bir sektör haline dönüşmüştür. Örneğin, bireysel veya grup ziyaretçiler artık kendi turlarını geliştirebilir ve kendi rehberlerini seçebilirler. Turdaki sunum öğeleri, akıllı telefonlar ve kulaklıklar gibi teknolojilerle isteğe bağlı hale getirilebilir. Rehberli turlar, ilk kez gelen ziyaretçiler veya deneyimli turistler için farklı içerikler sunmaktadır.

Müzelerde anlatım gerçekleştiren turist rehberleri, eğitim psikolojisi, felsefesi, sosyolojisi, eğitim teorileri ve uygulamaları hakkında iyi bir bilgi birikimine sahip olmalıdır. Çünkü müze rehberleri, müzedeki eserlerin doğru ve etkin sunumu açısından en önemli faktörlerdendir. Geçmişte, müze rehberleri müzeyi ziyaret eden öğrencilerle ilgilenmekteydi. Bugün ise müze rehberleri, eğitim ya da sunum konusunda daha da uzmanlaşmış turizm çalışanları olduklarını söylemek mümkündür. Bugün bazı müze rehberleri hem öğretmen misyonunda hem de müze yöneticisi sorumluluğunu taşımaktadır. Üniversitelerde müze eğitiminde yükseköğrenim olanakları sağlanması, müze rehberlerinin kalitesinin geliştirilmesini sağlamıştır. Müze rehberleri, müze ve tarih konusunda eğitilmiş, mirasın korunması ve müze yönetimi alanlarında kendilerini geliştirmişlerdir. Müze rehberleri, müzelerin planlama ve tasarım aşamalarında da yer almaktadır. Rehberler yeni bir sergi açılacaksa, müzede sergilenecek eserlerin nasıl güzel göründükleri ve iyi bir ziyaretçi akışı sağlamak için nasıl düzenlenecekleri konusunda görüş ya da tavsiye bildiren destinasyon paydaşlarıdır.

Seyahat terapisi kavramı sanat terapisi gibi ülkemizde oldukça yeni bir kavram olsa da sanatla terapi kapsamında turizme yeni destinasyonlar sağlaması açısından önemlidir. Seyahat terapisinde spa, meditasyon, yoga ve çeşitli spiritüel alanların uygulanması ve en az 15 günlük tur programlarının bulunması oldukça önemlidir. Turizm acentaları ve tur operatörleri seyahat terapisini programlarken sanat terapisi kapsamında gerçekleştirilebilecek etkinlikleri de turlarına ekleyebilirler. Örneğin İtalya turu kapsamında gerçekleşecek olan bir tura müzelerin gezilmesi dışında Murano Cam Atölyesinde Cam üfleme etkinliğine katılımı da programlarına ekleyebilirler. Böylece turist gezerek, sanatla ve uygulayarak rahatlama, mutluluk ve yeni bir heyecan yaşamış olabilir. Tıpkı Nevşehir’de gezen turistlerin seramik atölyelerinde gezerken, seramik yapmayı denemesi gibi.

İnsanlar iletişim kurmak ihtiyacındadır. Bireyin iletişim kurmadığı ve boşaltım yaşamak istediği durumlarda sanat, içsel olanla iletişim kurma aracı olarak kullanılabilir (Bostancıoğlu ve Kahraman, 2017:150). Bu sebeple tur programlarına uygulamalı sanat mekanları gezileri de eklenmesi önemlidir. Arınma tatili diye de geçen seyahat terapisinde bu sebeple sanat terapisinin yöntemlerinden herhangi birisi dahi kullanılsa katılımcılar açısından oldukça terapötik bir süreç yaşanabilir. Bu da daha sağlıklı bir toplum oluşması için oldukça kıymetlidir. Yapılan son araştırmalarda son 20 yılın en büyük hastalığı stres olarak belirlenmiş, bu sebeple birinci beyin bağırsaklar olmuştur. Strese bağlı iç hastalıklarda da artış gerçekleşmektedir. Seyahat psikolojisi kendini hissetme ve fark etmek açısından çok değerlidir. Son dönemlerde yıllarca tur programlarında olan fakat yönelimi neredeyse olmayan Kuzey Işıkları turları aslında deneyimleme ve farkındalık açısından çok önemli tur programlarından birisidir. Sanat terapisinde farkındalık (mindfulness) yaratmak da önemlidir. Kuzey ışıkları turu örneğinde; doğa, renk, mevsim ve insan-hayvan ilişkileri deneyimlenmektedir. Doğada öğrenmenin doğduğu coğrafya olan İskandinav toprakları Kuzey ışıkları turlarıyla tam bir farkındalık merkezidir. Turistler tur rehberi

eşliğinde kendini güvende ve eşlikli bir şekilde turlarını yaşayarak öğrenir ve seyahat deneyimini öğrenerek yaşar. Tur programlarında seyahat terapisi bağlamında bu yan dallara da yer verilmesi önemlidir. Spa ve wellness turizminde gerçekleştirilen “arınma”nın amacı da sanatla terapideki katarsiste olduğu gibidir. Turist, seyahatinde kendi sağaltımını yaşar. Bu sağaltımı sanatla terapide olduğu gibi seyahat ile gerçekleştirir. Burada terapide sanatın tedavide hızlandırıcı rolü olduğu kadar; seyahatle de hızlandırıcı rolünün olmasıdır.

Rehberli Sanat Turları Örnekleri

Kültür turizminin ortaya çıkması, bir bölgedeki somut ve somut olmayan kültürel miras değerlerinin varlığı ve bunların turizm çekiciliği olarak değerlendirilmesi ile oluşmuş bir süreçtir. Kültür turizmi, farklı kültürel özelliklere sahip destinasyonları deneyimleme güdüsüyle seyahat etmek şeklinde tanımlanabilen bir faaliyettir (Kozak ve Bahçe, 2009: 148). Bu seyahatlerin içeriğinde bir tarihi yapının gezilmesi, manevi değeri olan açık ya da kapalı bir mekânı görüp deneyimlemek, kültürel bir etkinliğe katılmak gibi etkinlikler olabilmektedir. Dolayısıyla kültür turizmini sadece somut bir kültürel yapının gezilmesinden ibaret olmayan, yörenin gelenek görenekleriyle oluşmuş somut olmayan kültürel değerlerini de tecrübe etmeye imkân veren bir turizm türü olarak tanımlayabilmekteyiz (Bandoğlu, 2015: 158).

Kültür ve sanat, birbiriyle doğrudan bağlantılıdır ve birbirinden beslenir. Sanatsal bağlamda eserlerin anlaşılması kültürel geçmiş ve imgelemlerle beslenir. Fakat turizmde kültür turları adı altında gerçekleşen müze ve sergi ziyaretleri, o bölgenin geleneksel yemeklerini tatma ya da geleneksel gecelerine katılma durumu aslında o kültürün sanatına da yönelimdir. Bu sebeple, kültür turlarından sanat turlarının ayrılarak yeni bir başlıkta özel olarak ayrılması gerekir. Yurtdışında 1950’li yıllarda Andy Warhol, Duchamp ve dönemindeki avant-garde sanatçılar bu tarz rehberli sergiler, müzede söyleşiler ve interaktif sergiler gerçekleştirmiştir. Andy Warhol bu sebeple ve farklı sebeplerce de atölyesine sadece atölye dememiştir. O atölyesini, galeri, müze, platon, film stüdyosu, fotoğraf stüdyosu ve sergi düzenleme mekânı olarak Fabrika adıyla adlandırmıştır. Avrupa’ da sanat dersleri direkt uygulamalı olarak müzelerde ve galerilerde işlenmektedir. Bu Avrupa’ da geçmişte de aynıydı, günümüzde de aynıdır. Ülkemizde ise yeni yeni müzelerin ve galerilerin eğitim, eğitim amaçlı tur mekanları olması söz konusudur.

Türkiye’ de bazı galeriler, müzeler ve tur şirketleri sadece sanat turu ve rehberli sergi turları gerçekleştirmektedir. Bunlardan bazıları ve ilk kez uygulayanları: Sanatla Randevü ve Sacred7 Travel, İstanbul Modern Müze, Sabancı Müzesi, OMM Odunpazarı Modern Müze, Mamut Art Jürili Sanat Yarışması Rehberli Sanat sergilerine turlar ve direkt olarak sanat gezileri düzenlemektedirler. Turist rehberliği bağlamında, Sacred7 Travel’in düzenlediği Sanatla Randevü turları tamamen sanatsal ve sanat eğitimi almış rehberlerle düzenlenen tur programlarıdır. Burada Türkiye’ de asla sanatsal turların yapılmaması gibi bir durum söz konusu değildir. Adı kültür ve sanat turları olan tur programlarında sadece müzelere, galerilere ve antik kentlere geziler düzenlenmektedir. Bu çalışmada vurgulanmak istenen konu direkt olarak sanat turları adı altında gezilerin düzenlenerek, müzelerin sanat eğitimi ve sanatsal

etkinlikler açısından kullanılmasını sağlamaktır. Bunu sağlarken de sanat eğitimi almış olan rehberler yetiştirilmesini desteklemek, turist rehberliği bölümlerinde belki de sanat eğitimleriyle ilgili derslerin eklenmesi gerekliliğine değinilmektedir.

Örneğin, Sanatla randevu başlığında turlar düzenleyen Sacred7 Travel “Salvador Dalı'nın İzinde Girona - Perpignan – Barselona” isimli bir sanat turu hazırlamıştır. Böyle bir turun hazırlanabilmesi için o turu hazırlayan tur operatörünün, sanat bilgisi, sanat akımları bilgisi eşliğinde kültürel bağlamda doğru bir sanat programını hazırlaması gerekmektedir. Müzelerde de OMM son dönemlerde sanat atölyeleri ile ses getirmektedir. Sanat atölyelerinin temelinde psikolojik etki ve turizm psikolojisi de söz konusudur. Aslında tüm bu gezilerin özünde terapötik bir süreç yaşatma amacı yatmaktadır. Müzeler de sanatsal, zanaatsal, etnografik ve kültürel bağlamda o şehrin enerjisini taşımaktadırlar. Tıpkı antik kentlere gidildiğinde içinizde hissettiğiniz mistik bir enerji gibi. Tüm bu atölye çalışmaları sanat terapisinin de alt başlığında yer almaktadır. Tur programlarında özellikle sağaltımı yüksek, bunalmış ve yeni arayışlar içinde olan bireylere alternatifler sunmak için sanat turlarında terapi alt başlığında alternatif sanat etkinliklerine katılımlar da programlara eklenebilirler.

Bugün Kanada’ da doktorların ve müzelerin yaptığı ortak anlaşma ile Psikologlar ve psikiyatristler, müze reçetesi adı altında hastalarına müze ile tedavi önerebilmektedirler. Tedavi dediğimiz olgu da terapi ile doğrudan alakalıdır (Resim 5).

Resim 5: İstanbul Pera Müzesi Sanat Terapisi Atölyesi, 2019

Sonuç ve Tartışma

Günümüzde müzeler, geçmişteki kullanım amaçlarından farklılaşarak bizlere yeni mekan anlayışı sunmaktadır. Günümüzdeki amaçları, neden-sonuç ilişkisinin dışında yönetsel ve yeni bir mekan algısı oluşturmaktan oluşur.

Geçmişte, salon sergilerinin yapıldığı galeri timsali müze olgusundan, koleksiyoner müzelerin; 1990’lı yıllar itibariyle eğitime de dahil edilmesiyse önemli bir eğitim mekanına dönüşen müzeler, turizm rehberliği alanında sanatsal bağlamda yeni bir destinasyon fikri değildir elbette.

Turizm ve tur rehberliği açısından bugün yeni olan şey, müze ve galerilerin bir bölümünde ya da tamamen butik atölyelerle sanat etkinliklerinin gerçekleştirilmesidir.

Yıllardır turizm, insanların iyi oluş haline etki eden, genelde ruhsal durumu olumlu etkileyen bir yöntem olmuştur. Müze terapisi kavramını da unutmamak gerekir. Bu terapötik süreçle bağlantılı gerçekleştiği düşünülen sanat zehirlenmesi durumunu da pek tabii ki. Hepsi göz önünde bulundurularak, çok verimli ve sanat dolu tur programları müzenin ve sanatın gücü ile birleştirilerek hazırlanabilir, dönüştürülebilir. Bugün müzelerin sadece eski eserlerin biriktirildiği ve depolandığı mekanlar olmadığı gerçeği ile karşı karşıyayız. Duchamp, galerilerin ve müzelerin ready-made nesnelerin sunulabileceği mekanlar olduğunu vurgularken belki de günümüzdeki müze ve galerilerdeki sanatsal atölyelerin varlığına da yol göstermiş olabilir. Müzelerdeki sanat atölyelerin varlığı ve çeşitli aktivitelerin gerçekleştirilmesi özünde tıpkı turizm psikolojisinde olduğu gibi kendini iyi hissetme, mekanla bütünleşme ve iyi oluş haline etki etme ile bağlantılıdır.

Bu sebeple, sanat terapisi bağlamında müzeler çok önemli pratik alanları olabilir. Teorik anlamda da terapötik süreçlerin anlamlandırılması için sanatın dışavurumunu deneyimlemek adına, müzeler belge niteliği taşıyan mekanlardır.

Bazı müzelerde mekanla bütünleşir, bazı müzelerde de eserlerle bütünleşilir. Bu bütün olma hali aslında bireyin kendi içinde farkında olmadan, anda kalma halini ve konsantrasyonu tetikler. Belki de bu bir çeşit medite olma halidir. Meditasyonda en önemli insır An'a odaklanmaktır.

Birey, sanat terapisi etkinliklerini, çalışmayla bütünleşen mekanlarda gerçekleştirirse, anda kalma durumu daha da artabilir. Çocuklarda, yetişkinlerde, 65 yaş üstü bireylerde, iyi oluş etki sağlamak ve anda kalabilmek adına rehberli turlar eşliğinde müzelere geziler ve bu gezilerin içinde gerçekleştirilecek sanat etkinliklerine katılımlı turlar düzenlenebilir.

Yıllardır kültür turları adı altında gerçekleşen müze, antik kent vb. sanat merkezlerine düzenlenen turlar, artık sanat turları, atölye turları, inziva turları ismiyle ayrı başlık altında toplanmalıdır. Bu turlar için de alanında uzman ve sanat bilgisi yüksek, güncel sanatı takip eden tur rehberleri de yetiştirilebilir.

Kaynakça

Armstrong, J. ve De Botton, A. (2014). *Art As Therapy*. (çev. Volkan Atmaca). İstanbul: Everest Yayınları

Akmehmet, K. ve Ödekan, A. (2006), Historical development of museum education, *İTÜ Magazine/Social Sciences*, 3(1): 47-58.

Altunbaş, A. ve Özdemir, C. (2012). *Çağdaş Müzecilik Anlayışı ve Ülkemizde Müzeler. Mesleki / Bilimsel Çalışmalar ve Yayınlar*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı. <http://teftis.kulturturizm.gov.tr>.

Ambrose, T. ve Crispin P. (2012). *Museum Basics*. Routledge: London.

American Museum Association. (2019). "Museum Facts" <<http://www.aamus.org/aboutmuseums/museum-facts>> (Access Date: 23.10.2019).

Artun, A. (2008). "Müzeleşimdeki Kamusalın Kaynakları ve Özel Müzeler" 21-27 Mayıs 26. Müzeler Haftası Geçmişten Geleceğe Türkiye'de Müzecilik 1 Sempozyumu Bildiriler Kitabı, VEKAM, Ankara, s. 97-103.

Bandeoğlu, Z. (2015). Türkiye'de kültür turizmi potansiyeli üzerine bir değerlendirme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2): 155-168.

Bostancıoğlu, B. ve Kahraman, M. E. (2017). Sanat Terapisi Yönteminin ve Tekniklerinin Sağlık-İyileştirme Gücü Üzerindeki Etkisi. *Beykoz Akademi Dergisi*. 5(2): 150-162.

Burke, P. (2001). *Bilginin Toplumsal Tarihi*. İstanbul: Yurt Yayınları.

Çıldır, Z. (2014). "Türkiye'de Bir Eğitim Ortamı Olarak Müzelerin Kullanımına İlişkin Eğitimciler Tarafından Hazırlanan Raporlar". *CIU.Folklor Edebiyat*, 20(79): 179-188.

Godwin, M. W. (1953). Museum Education Facilities, *Museum*, 6(4): 224-227.

Hooper Greenhill, E., (1994). *Museum and Their Visitors*. London: Roudedge.

Hooper Greenhill, E. (1999). *Müze ve Galeri Eğitimi*. (çev. Meltem Örgü Evren, Emine Gül Kapçı). (ed. Bekir Onur). Ankara: Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.

Hudson, K. (1977). *Museums for the 1980's: A Survey of World Trends*. London: UNESCO

ICOM and UNESCO, (1949). Museum Serve Children, *Museum*, 2/1. s. 23-52.

Karadeniz, C. Ve Okvuran A. (2018). Cumhuriyetin İlanından Günümüze Türkiye'de Müze Eğitimi: Tarihsel Gelişim Ve Gelecek Tasarımları, *Millî Folklor*, 118: 101-113.

Keleş, V. (2003). "Modern Müzecilik ve Türk Müzeciliği", *Atatürk Üniversitesi*, page 6, <http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/SBED/article/view/6/50>. (Access Date: 01.11.2019).

Kozak, M. A. ve Bahçe, A. S. (2009). *Özel İlgi Turizmi*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Lewis, G. D. (2005). *History of Museums*, Encyclopedia Britannica Online, <http://www.britannica.com/eb/article-9117298>. (31.10.2019).

Okan, B. (2018). Günümüz Müzecilik Anlayışındaki Yaklaşımlar Ve Müze Oluşumunu Etkileyen Unsurlar, *Tykhé Sanat ve Tasarım Dergisi*, 3(4): 215-242.

Riviere, G. H. (1962). Unesco regional seminar on the role of museums in education, Trans. Selma Inal, ICOM National Committee of Turkey. İstanbul Press.

Schwartz, A. (1967). *Museum: The story of America's treasure houses*. New York: E.P. Dutton&Company.

The Netherlands Museums Association. (2011). "More Than Worth It. The Social Significance of Museums". <https://www.museumvereniging.nl/Portals/0/NMV%20More%20than%20worth%20it.pdf> (Access Date: 23.09.2017)

Görsel Kaynakları

Görsel 1: https://i1.wp.com/blog.mam.org/wp-content/uploads/2013/04/lag_interior_007.jpg
Erişim Tarihi: 30.04.2020

Görsel 2: https://www.irishtimes.com/polopoly_fs/1.3694979!/image/image.jpg_gen/derivatives/landscape_620/image.jpg
Erişim Tarihi: 30.04.2020

Resim3: https://tobedamit.files.wordpress.com/2015/10/wb_20120731_finklestein_main.jpg?w=1072&h=457
Erişim Tarihi: 30.04.2020

Resim4: <https://playtusu.com/wp-content/uploads/2017/05/guggenheim-museum-412x335.jpg>
Erişim Tarihi: 30.04.2020

ÖZ ÇELİKBAŞ, E. ve ÖZBEK, Ö. (2021). Sanat ve Terapi Bağlamında Müzelerde Turist Rehberliği ile İlgili Kavramsal Bir Değerlendirme. Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi, 4(1): 95-109.

Resim 5: https://blog.peramuzesi.org.tr/wp-content/uploads/2019/02/Terapi_091.jpg Erişim Tarihi: 30.04.2020